

Kolankowski, Zygmunt

Polskie zbiory rękopiśmienne jako warsztat badań nad dziejami nauki i techniki rosyjskiej i radzieckiej

---

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 15/2, 329-342

1970

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zygmunt Kolankowski

POLSKIE ZBIORY RĘKOPIŚMIENNE
JAKO WARSZTAT BADAŃ NAD DZIEJAMI NAUKI I TECHNIKI
ROSYJSKIEJ I RADZIECKIEJ

Temat sformułowany w tytule wymaga paru uściśleń. Przez „polskie zbiory rękopiśmienne” rozumieć się tu będzie zbiory zgromadzone w archiwach różnego typu i szczebla oraz w oddziałach rękopisów bibliotek, działających obecnie na terenie Polski. Tylko wyjątkowo wskazywać się będzie również na niektóre elementy źródłowe, przechowywane przez instytucje poza granicami PRL. Do pojęcia dziejów nauki i techniki rosyjskiej i radzieckiej w tym artykule włącza się także dzieje szkolnictwa i oświaty, obejmując polem widzenia źródła do dziejów rozwoju nauki, techniki i szkolnictwa rosyjskiego i radzieckiego oraz szkolnictwa działającego na ziemiach wchodzących ongiś w skład Rosji, a następnie — w skład ZSRR. Zajęto się przy tym wyłącznie źródłami pisаныmi i rysowanymi, nie zajmując się — ważną zwłaszcza w badaniach z zakresu historii techniki — grupą źródeł materialnych, jaką stanowią budowle, urządzenia i różne inne przedmioty.

Artykuł niniejszy nie ma na celu dokonania przeglądu prowadzonych aktualnie prac badawczych. Zasięg ich jest dotychczas skromny, choć i na tym polu można odnotować interesujące osiągnięcia, których większość zostanie wskazana drogą powołania się w przypisach na odpowiednie publikacje. Celem artykułu jest raczej sformułowanie spostrzeżeń natury źródłoznawczej, z czym łączyć się będzie wysunięcie pewnych problemów i postulatów badawczych oraz wskazanie istniejących w tym zakresie możliwości.

*

Stosunki polsko-rosyjskie rozpatrywane pod kątem rozwoju nauki, techniki i szkolnictwa przedstawiają obraz bardzo znamienity. Liczne związki i styki mające charakter ciągły występują przez cały tok procesu dziejowego dającego się prześledzić na podstawie źródeł pisanych. W okresie, w którym możemy już mówić o rozwoju nauki i techniki w sensie nowożytnym, tj. od drugiej połowy XVIII w. powiązania te, w wyniku splotu znanych wypadków dziejowych, stają się coraz bardziej zagęszczone i doprowadzają wreszcie do stanu, w którym — jak w żadnej innej dziedzinie — pojawiają się bardzo liczni wybitni twórcy: uczeni, wynalazcy, konstruktorzy, technicy, pedagodzy — a także stojący w jednym szeregu z nimi literaci i publicyści — będący wspólną własnością obu społeczności.

Na kartach radzieckich opracowań poświęconych dziejom nauki, techniki i oświaty rosyjskiej i radzieckiej, nieraz także w odpowiednich publikacjach ukazujących się w innych krajach, np. na Zachodzie, pojawia-

ją się nazwiska opatrzone etykietką „wybitny uczyony (wynalazca, działacz oświatowy, podróżnik, badacz itp.) rosyjski”. W pracach polskich natomiast te same osoby określone są przymiotnikiem „polski”. Wyjaśnienia tego zjawiska szukać należy w analizie skomplikowanych i bogatych dziejów wielowiekowego sąsiedztwa, które przypadło w udziale spokrewnionym ze sobą narodom.

Łączyła je wspólna przynależność do wielkiej rodziny narodów słowiańskich oraz wspólnota najpierwotniejszych źródeł cywilizacji i kultury. W okresie wczesnego średniowiecza sploty dziejowe były tak bliskie, że — jak powszechnie wiadomo — *Kroniki* Galla-Anonima lub Wincen-tego Kadłubka stanowią równie ważne źródło do dziejów Rusi Kijowskiej i Halicko-Włodzimierskiej, jak np. *Powiest' wriemiennych let* dla dziejów Polski. A kroniki te i inne pokrewne źródła: roczniki, chronografy itp. kryją w sobie także cenne wiadomości w formie bezpośredniej lub pośredniej — do badań związanych z ustalaniem poziomu kultury, cywilizacji i oświaty¹. Od końca XIV do końca XVIII w. w zasięgu najpierw państwa litewsko-białoruskiego związanego z Polską węzłami kolejnych unii personalnych i dynastycznych, a następnie systemu wspólnego ustroju dwu- i trójnarodowej Rzeczypospolitej szlacheckiej znajdowały się szerokie połacie ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy. W okresie późniejszym aż do pierwszej wojny światowej — na odwrót, w skład imperium rosyjskiego wchodziły, w zróżnicowanych formach ustrojowych i prawnych, znaczne części ziem polskich.

Przesunięcia granic politycznych szły w parze z dużymi przemieszczeniami ośrodków myśli naukowej i technicznej. Dość przypomnieć, że systemem szkolnictwa polskiego, najpierw w jego wersji łacińsko-jezucickiej, później pijarskiej, wreszcie Komisji Edukacji Narodowej, objęte były wielkie tereny sięgające daleko na wschód, po Połock, Witebsk i Kijów. Takie polskie ośrodki naukowe rozkwitające w pierwszej ćwierci XIX w., jak Uniwersytet Wileński czy Liceum Krzemienieckie — to tylko najbardziej znane przykłady. W tym samym XIX w., zwłaszcza w jego drugiej połowie, na terenie Królestwa Polskiego działają rosyjskie instytucje naukowe, m. in. cesarski Uniwersytet Warszawski, Warszawski Instytut Politechniczny, Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach. Działalności tych instytucji kres kładzie pierwsza wojna światowa.

Jeszcze bardziej urozmaicony obraz przedstawiają sprawy ludzi, twórców nauki i techniki. We wcześniejszym okresie, gdy stosunki narodowe były bardzo płynne, a istnienie państwa polsko-litewskiego sprzyjało przesuwaniu się bazy ludzkiej zarówno w sensie fizycznym, tj. migracji, jak i w sensie poczucia narodowego, liczni byli ludzie zakotwiczeni równie mocno w obu społecznościach. Od połowy XVIII w. pojawiają się na terenie Rosji jeszcze liczniej ludzie, z pochodzenia Polacy, którzy w ramach tamtejszego społeczeństwa rozwijają dużą aktywność, wnosząc wkład, nieraz bardzo cenny, w pracę naukową, w rozwój instytucji pedagogicznych i w postęp myśli technicznej. Wrastali oni dość często w najróżniejsze klasy i warstwy społeczeństwa rosyjskiego, od dworskich kół Petersburga i — rzadziej — kupieckich, patriarchalnych rodów Moskwy, przez różne formy i szczeble warstw urzędniczych aż po skupiska rewolucyjnych zesłańców na Sybir i Daleki Wschód. Często więź ich ze spo-

¹ Por.: S. W. Szuchardin, *Osnovy istorii tiechniki. Opyt razrabotki tieoreticzeskich i mietodologiczeskich problem*. Moskwa 1961, ss. 184—185.

łeczeństwem polskim nie słabła, a niektórzy po dłuższym lub krótszym pobycie i pracy wśród obcych wracali na ziemię ojczystą.

Na odwrót, liczni Rosjanie, wśród nich także uczeni i technicy, krócej lub dłużej działali na terenie Królestwa, głównie w Warszawie i Puławach, ale także w innych ośrodkach, prowadząc prace twórcze, badawcze i dydaktyczne.

W wyniku działania tych wszystkich instytucji, uczelni i organizacji, a także osób, powstała duża baza dokumentalna. Jest ona rozproszona na rozległych terenach, od archiwów i zbiorów radzieckiego Dalekiego Wschodu i Sybiru (m. in. w Tobolsku i Irkucku) przez zbiory Moskwy, Leningradu, Kijowa, Charkowa do wielu instytucji w Europie Zachodniej (m. in. we Francji) i Ameryce.

Znaczne części tej bazy źródłowej znajdują się w polskich archiwach i zbiorach rękopisów bibliotek. Tytułem egzemplifikacji wysuniętych wyżej też godzi się zatrzymać uwagę na niektórych konkretnych wypadkach.

*

Dobry przykład stanowią wspomniane już dzieje szkół i zakładów naukowych na terenie Litwy, Ukrainy i Białorusi. We wszystkich prawie zbiorach polskich znaleźć można rękopisy, unikalne starodruki i inne materiały naświetlające program nauczania, organizację oraz stan osobowy personelu nauczającego i uczniów tych szkół. Jeśli chodzi o szkoły jezuickie sprzed reformy pijarskiej w pierwszej połowie XVIII w., poszukiwania skierować należy przede wszystkim do Archiwum Zakonu Jezuitów w Krakowie². Liczne są również materiały źródłowe w innych zbiorach; np. w Bibliotece Narodowej w Warszawie zachował się rękopis zawierający protokół przejęcia w 1773 r. kolegium jezuitów w Kamieńcu Podolskim po kasacji zakonu³, w którym to dokumencie znajduje się szczegółowy opis i inwentarz kolegium. Bardzo obfite źródła pozostawiła po sobie aktywność szkół pijarskich, z których wiele usytuowanych było na wschodnich terenach Rzeczypospolitej. Znowu tytułem przykładu wskazać można, że w osobistych papierach historyka szkolnictwa pijarskiego Ludwika Chmaja (1888—1959), przechowywanych w Archiwum Polskiej Akademii Nauk, zachowały się liczne wypisy i notaty, a nawet oryginalne księgi i dokumenty szkół pijarskich w sporej liczbie miejscowości, m. in. w Lidzie, Połocku, Poniewieżu, Wilnie i Witebsku⁴. Szkoły Komisji Edukacji Narodowej także obejmowały swym zasięgiem obie części Rzeczypospolitej. Materiały dotyczące działalności Komisji i podległych jej szkół rozproszone są po wielu zbiorach. Wydany świeżo tom źródłowy *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786—1794*⁵ oparty jest na rękopisie zachowanym w zbiorach Biblioteki Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, a w protokołach tych kryje się mnóstwo wiadomości o stanie szkół na Litwie, Ukrainie i Białorusi. Również

² Por.: H. Wyczawski, *Polskie archiwa kościelne*. W: *Księga 1000-lecia katolicyzmu w Polsce*. Lublin 1969, t. 2, ss. 57—101.

³ Sygn. III 6939. Por.: *Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej*. T. 7. Warszawa 1969, ss. 401—402.

⁴ Por.: R. W. Wołoszyński, *Materiały Ludwika Chmaja*. „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, nr 11, 1968, ss. 86—111; a także *Przewodnik po zespołach i zbiorach Archiwum PAN*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1965, s. 41.

⁵ *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1786—1794*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1969.

wspomniany zespół archiwalny L. Chmaja⁶ obejmuje ważne dokumenty dotyczące działalności szkół podległych Komisji Edukacji Narodowej na Litwie.

Podobnie rzeczy się mają z materiałami umożliwiającymi badania losów wybitnych jednostek. Wiadomo, jak wielką rolę odgrywają w polskich zbiorach archiwalnych i rękopiśmiennych szacowne księgi tzw. *Metryki koronnej*⁷, a także bogate serie ksiąg grodzkich i ziemskich oraz różnych typów ksiąg miejskich, znajdujące się dziś w wielu archiwach⁸. Dokładne i systematyczne przebadanie masy tych ksiąg z punktu widzenia dziejów nauki i techniki nie jest jeszcze zakończone. Że mogą one kryć cenne informacje dotyczące rozwoju nauki w Rosji, świadczy przykład słynnego pierwszego drukarza Moskwy Iwana Fedorowa (zmarł w 1583 r.)⁹. Istotne dane o jego działalności drukarskiej na terenie Polski zachowały się w księgach miejskich krakowskich i lwowskich, a bardzo ciekawe dokumenty jego pracy jako ludwisarza odlewającego armaty na zlecenie Batorego odnalazł ongiś A. Pawiński w księgach Skarbu Koronnego¹⁰. Ostatnio na nowe źródła do tej sprawy, pochodzące z okresu pobytu Fedorowa w Wiedniu w lecie 1583 r., natrafiono w Archiwum Państwowym w Dreźnie¹¹.

Zatrzymamy się jeszcze na innym przykładzie. Opisy podróży i relacje poselstw, zawierające nieraz ciekawe informacje interesujące żywo historię nauki i techniki, stanowią pokaźną część zawartości działu *Księgi poselskie (Libri legationum)* w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹², ale spotykamy je również w wielu innych zbiorach rękopiśmiennych. Tak np. Biblioteka Muzeum Narodowego w Krakowie im. Czartoryskich posiada diariusze poselstw polskich do Moskwy z lat 1606, 1635, 1683—1686, 1720¹³, a Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego — diariusz poselstwa z 1680 r.¹⁴. W zbiorach Biblioteki im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu znajduje się opis Petersburga z 1720 r.¹⁵. Licznie re-

⁶ Por.: przypis 4.

⁷ Przechowywane dziś w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej: AGAD); por.: AGAD. *Przewodnik po zespołach*. T. 1: *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa 1958, ss. 27—42.

⁸ Por. np.: S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*. Lwów—Warszawa—Kraków 1925, t. 1, ss. 130—158, t. 2, ss. 249—265; K. Piekarski, *Przegląd wydawnictw średniowiecznych zapisek i rot przysięg sądowych z ksiąg grodzkich i ziemskich*. Kraków 1919; ostatnio zaś: J. Bielecka, *Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV—XVIII wieku*. Poznań 1965. Por. także: *Katalog inwentarzy archiwalnych*. Warszawa 1957, m. in. opisy poświęcone AGAD oraz archiwom państwowym w Krakowie, Lublinie, Poznaniu, Przemyślu.

⁹ Zestawienie bibliograficzne bogatej literatury podaje praca: *Drukarze dawnej Polski*. Zesz. 6: *Małopolska — Ziemie ruskie*. Wrocław 1960, ss. 82 i nast.

¹⁰ Por.: A. Pawiński, *Źródła dziejowe*. T. 9: *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576—1586*. Warszawa 1881, cz. 2, s. 119.

¹¹ Por.: W. Hubicki, *Pierwszy drukarz Moskwy i Lwowa konstruktorem armat. Nieznany list Iwana Fedorowicza*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 1/1968, ss. 3—12; oraz: tenże, *Pierwopieczatnik Iwan Fiodorow — puszczyński maszter*. „Woprosy Istorii Jestiestwoznaniia i Techniki”, nr 2/1969, ss. 58—63.

¹² Por.: AGAD. *Przewodnik [...]*, op. cit., ss. 32—33.

¹³ Por.: *Catalogus codicum manuscritorum Musei Principum Czartoryski Cracoviensis*. T. 1, Kraków 1887—1893, t. 2, Kraków 1908—1913; oraz *Indices*. T. 1, Kraków 1928, t. 2, Cieszyn 1931.

¹⁴ Rkp. 73; por.: *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. T. 1. Warszawa 1963.

¹⁵ *Krótkie opisanie miasta Petersburga i dziejów w nim. Anno 1720*; por.: B. Olszewicz, Z. Rzepa, *Katalog rękopisów geograficznych biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*. Warszawa—Wrocław 1965, s. 18.

prezentowane są w zbiorach polskich opisy Syberii. Podróżnicy polscy, poczynając od Adama Kamińskiego Dłużyka, autora najdawniejszej znanej relacji z drugiej połowy XVII w.¹⁶, opisywali Sybir pod względem geograficznym i etnograficznym. Wskazać tu można *Opis Syberii* Faustyna Ciecierskiego z końca XVIII w. czy *Podróż z Irkucka do Nerczyńska w sierpniu 1815 odbyta*¹⁷.

Upadek niepodległego państwa zbiegł się z procesem dojrzewania społeczeństwa polskiego i jego ewolucji w kierunku rozwoju kapitalistycznego. Przejście znacznych obszarów, należących poprzednio do Polski, pod berło carów, wywołało procesy przemieszania części społeczeństwa polskiego z zamieszkującymi te obszary narodami. W końcu XVIII i na początku XIX w. zaszły jeszcze inne brzemienne w skutki wydarzenia: znaczne części polskich zbiorów bibliotecznych, archiwalnych, a także muzealnych przewiezione zostały do Rosji, gdzie wcielono je głównie do kolekcji Petersburga i Moskwy. Jedne z tych zbiorów, jak np. słynna biblioteka Załuskich, przewiezione zostały przymusowo, na skutek konfiskaty; inne, jak np. cenna siemiatycka kolekcja Gabinetu Historii Naturalnej Anny z Sapiehów Jabłonowskiej, zebrana przy czynnym udziale Krzysztofa Kluka, zakupiona w 1802 r. przez Petersburską Akademię Nauk a następnie przekazana Uniwersytetowi Moskiewskiemu¹⁸ — zmieniły właścicieli w sposób pokojowy. Wędrówka zbiorów pociągnęła m. in. ten skutek, że niektórzy Polacy, jak np. I. Ż. Onacewicz¹⁹, uzyskali możliwość pracy w odpowiednich ośrodkach naukowych, oraz że znaleźli w nich zatrudnienie ludzie nie określający wyraźnie swej narodowości, lecz znający dobrze język polski i utrzymujący szerokie kontakty z polskimi sferami naukowymi. Przykładem może tu być Wasyl (Bazyli) Anastasewicz (1775—1845), znany bibliograf, tłumacz z języka polskiego, pracownik Muzeum Rumiancewa w Petersburgu²⁰.

Przerwanie bytu Rzeczypospolitej nie wywarło zrazu widocznych skutków dla rozwoju ośrodków naukowych. Utrzymywała się czas jakiś dawna organizacja szkół, pod zarządem Adama Jerzego Czartoryskiego, kuratora okręgu szkolnego wileńskiego w latach 1803—1824. Z tego okresu pozostały w zbiorach polskich, przede wszystkim w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie, liczne i obfite źródła, które w pewnych partiach

¹⁶ Por.: S. Kałużyński, *Najstarsza polska relacja z wędrówek po Syberii*. W: *Szkice z dziejów polskiej orientalistyki*. T. 3. Warszawa 1969, ss. 67—82; B. P. Polewoj, *Zabytyj istocznik swiedienij po etnografii Sibiri XVII wieka*. „Sowietskaja Etnografija”, nr 5/1965, ss. 122—129; a także sprawozdanie z sympozjum *Historia rosyjsko-polskich kontaktów w dziedzinie geologii i geografii* w poprzednim numerze „Kwartalnika”, s. 212. Autor opisu wpadł w niewolę w 1657 r. Niestety nie jest znane obecne miejsce przechowywania rękopisu.

¹⁷ Por.: B. Olszewicz, Z. Rzepa, *op. cit.*, ss. 38 i 44.

¹⁸ Co do sprawy zakupu zbiorów z Siemiatycz w latach 1801—1802 por.: *Protokoły Impiatorskiej Akademii nauk*. T. 4, cz. 1: 1786—1803. Petersburg 1911, ss. 950—951, 966, 968 i nast.

¹⁹ Por.: J. Iwaszkiewicz, *Ignacy Żegota Onacewicz — historyk Litwy. Z dziejów dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*. „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria A: „Historia Nauk Społecznych”, zesz. 4, 1961, ss. 41—126. Onacewicz był pracownikiem Komisji Archeograficznej, a następnie Muzeum Rumiancewa, zajmując się opracowaniem rękopisów polskich w zbiorach petersburskich.

²⁰ Materiały do biografii B. Anastasewicza i jego listy znajdują się w Bibliotece Ossolińskich oraz w innych zbiorach polskich. O Anastasewiczu (Anastasiewiczzu) por.: artykuł M. Danielewiczowej w *Polskim słowniku biograficznym*. (T. 1. Kraków 1935, ss. 87 — 88), a także: *Encyklopediczeskij słowar*. T. 1a. Sankt-Pietierburg 1890, s. 706.

nawiązują również do późniejszej działalności rosyjskiej administracji szkolnej; źródła te były przedmiotem specjalnych opracowań²¹.

Wielu Polaków, zwłaszcza pochodzących z ziem włączonych do imperium przed 1795 r., osiedliło się w ośrodkach uniwersyteckich, przede wszystkim w Petersburgu, prowadząc tam ożywioną działalność naukową i publicystyczną²². Ludzie ci utrzymywali ścisłe kontakty z rodzinami i przyjaciółmi w Polsce lub w innych krajach, przesyłając im liczne informacje, materiały i dokumenty. Niejednokrotnie po okresie pobytu w Rosji wracali do ojczyzny, przywożąc ze sobą dalsze materiały. Wielu tych uczonych i działaczy czynnie uczestniczyło w tworzeniu i rozwijaniu nauki i techniki rosyjskiej. Wystarczy przypomnieć Józefa Sękowskiego (1800—1858), inaczej Osipa Iwanowicza Senkowskiego, znanego pod pseudonimem Baron Brambeus znakomitego orientalisty i publicysty²³.

Obok ludzi nastawionych na robienie kariery w powiązaniu z kołami dworskimi, aparatem urzędniczym i wojskowym albo konserwatywną częścią społeczeństwa działali na terenie Rosji liczni Polacy, zaangażowani politycznie, postępowi i rewolucyjni. Przykładem może być Józefat Ohryzko, zasłużony księgarz i wydawca petersburski, przedstawiciel władz powstania styczniowego w stolicy cesarstwa²⁴. Utrzymywał on bardzo rozgałęzione stosunki z uczonymi i działaczami przebywającymi w Polsce, m. in. z A. Bielowskim, I. J. Kraszewskim, K. Libeltem, H. Skimborowiczem, K. Szajnochą, K. W. Wóycickim. Stosunki te pozostawiły liczne ślady w papierach przechowywanych w wielu zbiorach polskich²⁵. Aresztowany jesienią 1864 r., J. Ohryzko znalazł się na zesłaniu, gdzie spędzić mu przyszło resztę życia (zmarł w Irkucku w 1890 r.).

Droga wielu Polaków działających na polu nauki rosyjskiej często bowiem wiodła przez Sybir. Jest to zjawisko szczególne, choć łatwe do wyjaśnienia. Wśród elementów groźnych dla „samodzierżawia” ważną rolę grała inteligencja i młodzież, zwłaszcza studentka, na ich przedstawicieli spadały zatem represje. Ci, którzy nie zginęli w drodze na Sybir i w pierwszym najcięższym okresie katorgi, uzyskiwali niekiedy możliwość pracy naukowej. O ile materiały pozostawione przez poprzednie pokole-

²¹ Por.: J. Lipski, *Materiały do dziejów szkolnictwa polskiego z rękopisów Muzeum XX Czartoryskich i biblioteki Popielów w Krakowie*. „Materiały do Dziejów Szkolnictwa Polskiego” seria III, nr 1, 1923; tenże, *Archiwum Kuratorii Wileńskiej X. Ad. Czartoryskiego*. Tamże, seria III, nr 2, 1926; także: S. Truchim, *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*. Łódź 1960.

²² Liczne elementy tego zjawiska notuje obfita literatura pamiętnikarska; por. np. charakterystyczne wspomnienia Stanisława Morawskiego *W Peterburku*. Poznań [1928].

²³ Por. ostatnio: B. Kawierin, *Baron Brambeus. Istorija Osipa Senkowskogo*. Moskwa 1966; L. Pedrotti, *Józef Julian Sękowski. The Genesis of a Literary Alien*. Berkeley 1965; a także: S. Morawski, *op. cit.*, ss. 23—45. Listy i materiały J. Sękowskiego znajdują się w dziale rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie (rkpsy 990, 1831, 3097, 3468), listy — także w Bibliotece Narodowej w Warszawie (dalej: BN).

²⁴ Por.: I. E. Barenbaum, *Josafat Ohryzko (1826—1890), очерк литературно-издательской деятельности*. Moskwa 1964.

²⁵ Głównie w BN, bibliotekach: Jagiellońskiej i Czartoryskich w Krakowie oraz Bibliotece Ossolińskich we Wrocławiu. J. Ohryzko nie doczekał się dotąd polskiej monografii; w *Wielkiej encyklopedii powszechnej PWN* nie poświęcono mu najskromniejszej wzmianki. Petersburskiej działalności Ohryzki dotyczył w dużym stopniu artykuł K. Groniowskiego *Próba stworzenia polskiego ośrodka naukowego w Petersburgu przed 1863 r.* w nrze 4/1962 „Kwartalnika”.

nia Polaków przebywających na Syberii ograniczały się do opisów podróży i notatek z bieżących obserwacji, teraz przychodzi fala poważnych prac badawczych w zakresie geografii, geologii, zoologii (z ichtologią), botaniki, lingwistyki, etnografii i innych jeszcze dziedzin. W pewnych latach dochodzi do tego, że jedyne działające na Syberii towarzystwo naukowe — oddział w Irkucku Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, jest w znacznej części siedzibą polskich zesłańców. Można by długo wymieniać nazwiska Polaków, którzy pracę i nieraz życie poświęcili badaniom rozległych obszarów Syberii i północno-wschodniej Azji²⁶. Wystarczy wskazać np. Aleksandra Czekanowskiego (1833—1876)²⁷ czy Jana Czerskiego (1845—1892). Powtarza się przy tym zjawisko, wspomniane już poprzednio: do rąk adresatów w Polsce — krewnych, przyjaciół, znajomych — napływa fala listów i rękopisów, która trafia następnie do wielu zbiorów. Nieraz — wraz z powrotem badacza do ojczyzny — napływają dalsze materiały. Ograniczmy się znowu do przykładów.

Znakomity badacz Bajkału, Benedykt Dybowski (1833—1930), który przebywał na Syberii jako zesłaniec i od 1865 r. prowadził tam badania, amnestionowany w 1877 r., dobrowolnie powrócił na Syberię w 1878 r. i znów prowadził prace biologiczne, lekarskie, etnograficzne, lingwistyczne, głównie na Kamczatce, aż do 1883 r. Następnie osiedlił się we Lwowie, biorąc czynny udział w życiu społeczeństwa polskiego²⁸. Pozostało po nim mnóstwo śladów w rozlicznych zbiorach korespondencji. Inny uczony podobnego typu — to Bronisław Piłsudski (1866—1918), wszechstronny badacz — przyrodnik, etnograf, lingwista, kolekcjoner²⁹. Poważne zbiory, które znajdują się dziś, w wielu muzeach przyrodniczych na zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych, przywiózł z Syberii do Europy florysta Ferdynand Karo (1845—1927). Znaczna część tych kolekcji, przechowywana do 1939 r. w Warszawie, uległa zagładzie w czasie ostatniej wojny³⁰.

Duża i bogata spuścizna zachowała się po znakomitym mongolście Władysławie Kotwiczu (1872—1944); przechowywana jest ona obecnie w krakowskim oddziale Archiwum PAN. Zawarte w niej są niezwykle cenne źródła do dziejów badań naukowych w Mongolii w początku XX

²⁶ Por.: sprawozdanie z sympozjum cytowane w przypisie 16, ss. 208—214.

²⁷ Por.: np. A. L. Czekanowski, *Sbornik nieopublikowanych materiałów* [...]. Irkuck 1962, a także recenzję tej książki w nrze 2/1964 „Kwartalnika”, ss. 317—318.

²⁸ Por.: K. Kowalska, A. Miklaszewska-Mroczkowska, *Benedykt Dybowski. Materiały biograficzno-bibliograficzne*. Cz. 1. Warszawa—Wrocław 1960; W. Taczanowski, *Listy do A. Wagi, K. Branickiego i B. Dybowskiego*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1964. Niektóre rękopisy i listy B. Dybowskiego przechowują biblioteki: Jagiellońska w Krakowie i Ossolińskich we Wrocławiu; dość duża grupa materiałów rękopiśmiennych znajduje się w Instytucie Zoologii PAN w Warszawie.

²⁹ Listy B. Piłsudskiego i niektóre papiery zachowały się w korespondencji J. Rozwadowskiego w Bibliotece Ossolińskich we Wrocławiu oraz w papierach W. Sieroszewskiego w BN. W papierach W. Kotwicza (zob. niżej) znajduje się rękopis słownika języka gołdyjskiego opracowany przez B. Piłsudskiego. Por. też: W. Sieroszewski, *Bronisław Piłsudski*. W: *Rocznik podhalański, 1914—1921*. Zakopane—Kraków [1921], ss. V—XXX.

³⁰ Por.: W. Roeske, *Materiały farmaceutyczne do historii botaniki i nauk pokrewnych w Polsce*. „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B: „Historia Nauk Biologicznych i Medycznych”, zesz. 13, 1967, ss. 31—65. Fragment spuścizny rękopiśmiennej. F. Karo znajduje się w Archiwum PAN (dalej: APAN) w Warszawie.

w.³¹ Wiele cennych źródeł do zagadnień syberyjskich znajduje się w papierach Wacława Sieroszewskiego (1858—1945), który obok działalności literackiej podejmował również opracowania ściśle naukowe³². Podobny charakter ma niewielka spuścizna Adama Szymańskiego (1852—1916)³³.

Innego typu materiały źródłowe, częściowo tylko związane z Syberią, zachowały się w papierach Henryka Czeczotta (1875—1925), geologa i górnika. Są tu m. in. materiały podróży na Ural i Ałtaj w latach 1909—1913, wykłady wygłoszone przez H. Czeczotta w Instytucie Górniczym w Petersburgu w 1909 r. i wiele innych cennych dokumentów obrazujących stan nauk geologicznych i górniczych w Rosji w początkach XX w.³⁴. Rozproszonemu uległy podobne co do charakteru materiały Karola Bohdanowicza (1865—1947): część znajduje się w Instytucie Geologicznym w Warszawie, inne — w zbiorach Muzeum Ziemi PAN oraz w Archiwum PAN. Maszynopis *Wspomnienia i notatki starego hutnika*³⁵, którego autorem jest Stanisław Holewiński (ur. 1889), zawiera informacje dotyczące studiów w Instytucie Górniczym w Petersburgu, praktyk odbywanych m. in. w zakładach hutniczych w Kamienskoje nad Dnieprem (dziś Dnieprodzierżyńsk) i w Hucie Kramatorskiej, a następnie pracy w Kamienskoje na stanowisku inżyniera wielkich pieców (do 1919 r.).

W zbiorach Archiwum PAN znajduje się też fragment spuścizny Stefana Drzewieckiego (1844—1938), znakomitego konstruktora łodzi podwodnych i samolotów oraz teoretyka lotnictwa, działającego w Rosji i we Francji³⁶.

Leon Barszczewski (1849—1910) jako oficer Oddziału Topograficznego Sztabu Okręgu Wojskowego w Taszkencie odbył wiele podróży po górach Tadżykistanu. Pozostały po nim zapiski, szkice marszowe i mapy z trasami badań, głównie w Górach Zerawszańskich i Hisarskich³⁷.

Grono wychowanków Instytutu Technologicznego w Petersburgu utworzyło w Warszawie przed drugą wojną światową Stowarzyszenie b. Wychowanków Instytutu, które działało również po 1945 r. w oparciu o Naczelną Organizację Techniczną. Akta Stowarzyszenia oraz kolekcja skryptów z wykładów w Instytucie z końca XIX w. i początku XX w. znalazły się w spuściznie Jana Piotrowskiego (1875—1964), która wchodzi dziś w skład zbiorów Archiwum PAN w Warszawie³⁸.

*

Wśród Rosjan przebywających od początku XIX w. na terenie Królestwa Polskiego działało wielu, zajmujących się badaniami naukowymi

³¹ Inna część papierów W. Kotwicza znajduje się w Archiwum AIN ZSRR. Por. *Liczne archiwumy fondy SSSR*. T. 1. Moskwa 1962, s. 356.

³² Materiały te znajdują się w BN.

³³ W APAN w Warszawie; por.: Z. Piedos, *O materiałach jakuckich Adama Szymańskiego w zbiorach Archiwum PAN w Warszawie*. „Przegląd Orientalistyczny”, nr 2/1962, ss. 158—163.

³⁴ Spuścizna znajduje się w APAN w Warszawie. Por.: *Przewodnik po zespołach [...]*, op. cit., s. 43. Por. także: H. Czeczott, *Wybór pism*. Warszawa 1957.

³⁵ Zbiory APAN w Warszawie.

³⁶ M. in. współpracował on z D. I. Mendelejewem w okresie przygotowań uczonego do lotu balonem na obserwacje zaćmienia Słońca w sierpniu 1887 r.

³⁷ Zbiory APAN w Warszawie. Por.: *Przewodnik po zespołach [...]*, op. cit., s. 145.

³⁸ Por. tamże, s. 80.

oraz problemami rozwoju techniki. Po 1867 r., kiedy to rząd carski zlikwidował urzędy i instytucje polskie, a wprowadził administrację, sądownictwo i szkolnictwo rosyjskie, liczba tych Rosjan szybko wzrosła. Powstało w związku z tym na terenie Polski wiele instytucji rosyjskich, w tym także instytucje i stowarzyszenia naukowe.

We wszystkich archiwach sieci państwowej, obejmujących właściwością teren stanowiący w XIX w. Królestwo Polskie, zachowały się akta rzucające światło na poczynania naukowe Rosjan przebywających w Polsce, na udział urzędów i instytucji Królestwa w imprezach i przedsięwzięciach ogólnorosyjskich oraz na działalność zrzeszeń naukowych rosyjskich. W Archiwum Głównym Akt Dawnych zachowały się m. in. zespoły akt warszawskiego generała gubernatora z lat 1903—1913, kancelarii gubernatora warszawskiego i rządu gubernialnego warszawskiego z lat 1866—1918 (razem ponad 115 tys. jednostek inwentarzowych) oraz warszawskiego urzędu gubernialnego do spraw stowarzyszeń z lat 1906—1918 (po 1915 r. władze te działały w głębi Rosji, dokąd je ewakuowano). Są tu też podobne akta władz gubernialnych płockich. Analogiczne akta władz guberni kieleckiej i radomskiej zachowały się w różnym stopniu w archiwach Kielc i Radomia, guberni lubelskiej, siedleckiej i chełmskiej w Lublinie, a guberni piotrkowskiej w Łodzi.

Zwrócić też należy uwagę na zachowane w AGAD akta komitetów wystaw: ogólnorosyjskiej w Petersburgu w 1870 r., powszechnej w Wiedniu w 1873 r., rolniczej w Warszawie w 1874 r., światowej w Paryżu w 1878 r., wszechrosyjskiej przemysłowo-artystycznej w Moskwie w 1882 r. Akta te obrazują udział Królestwa w tych wystawach; podobne dokumenty znajdują się też w zespole Zarządu Dóbr Państwowych w Radomiu z lat 1879—1918 (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Kielcach, Oddział w Radomiu)³⁹.

Jednakże charakter bezpośredniego źródła do dziejów nauki i techniki rosyjskiej mają przede wszystkim zespoły instytucji naukowych. Na czoło wysuwają się akta Uniwersytetu Warszawskiego z lat 1869—1917 przechowywane w Archiwum Państwowym m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego. Są tu materiały organizacyjne Uniwersytetu, dość kompletna seria protokołów posiedzeń wszystkich czterech wydziałów, nieco akt osobowych profesorów, akta stypendystów i studentów. Np. znakomity radziecki historyk państwa i prawa Boris Grekow był w latach 1910—1912 stypendystą Uniwersytetu, ateczka jego akt zachowała się w zespole⁴⁰.

Przy Uniwersytecie działały zakłady naukowe, np. Ogród Botaniczny, oraz kilka stowarzyszeń, jak np. Towarzystwo Historyczne, Towarzystwo Archeologiczne, Towarzystwo Przyrodnicze. Pozostały po nich w Archiwum m. st. Warszawy niezbyt obfite ślady.

W Warszawie działał też w latach 1898—1915 Instytut Politechniczny. Zespół jego akt znajduje się również w Archiwum Państwowym m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego, jednak na razie nie jest udostępniony.

³⁹ O roli dokumentów wystaw jako źródła do dziejów techniki pisze S. W. Szuchardin, *op. cit.*, ss. 212—213 i 230—233.

⁴⁰ Archiwum Państwowe m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego. Zespół cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, jednostka inwentarzowa 671. Stypendystami byli także Polacy, np. W. Sierpiński.

Ważnym zakładem naukowym, grupującym wybitnych uczonych, był Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach (w XIX w. Nowo-Aleksandria). Przeniesiony w 1862 r. z Marymontu, zreorganizowany został w 1869 r. na uczelnie rosyjską. Doczekał się kilku opracowań, akta zaś jego znajdują się w bibliotece Instytutu Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach ⁴¹.

Rola Rosjan — profesorów tych uczelni oraz pracowników innych, nie wymienionych tutaj instytucji, doczekała się w wielu wypadkach wnikliwej oceny. Problemom tym poświęcono w ostatnich latach kilka prac ⁴², które, choć oparte na obfitych podstawach źródłowych, nie wyczerpują jednak całego obszernego problemu.

Z chwilą utworzenia polskich instytucji naukowych, z Akademią Umiejętności w Krakowie na czele ⁴³, powstaje płaszczyzna oficjalnej współpracy i wzajemnych kontaktów przedstawicieli nauki obu narodów. Wymiana wydawnictw była podstawową formą tych kontaktów ⁴⁴. Wyższym stopniem współpracy było powoływanie do grona członków zagranicznych wybitnych przedstawicieli nauki bratniego narodu. Wśród członków Akademii Umiejętności, później (od 1919 r.) — Polskiej Akademii Umiejętności (PAU), widnieją nazwiska wielu wybitnych uczonych rosyjskich i radzieckich: m. in. D. I. Mendelejewa ⁴⁵, A. N. Wiesiołowskiego, I. A. Linniczenki, N. I. Kariejewa, A. A. Szachmatowa, M. S. Hruszewskiego, B. M. Lapunowa, N. N. Łuzina, A. I. Abrikosowa, a po drugiej wojnie światowej — B. D. Grekowa i I. J. Kraczkowskiego ⁴⁶.

Zachowały się także dokumenty bezpośredniej współpracy naukowej. Np. w aktach Akademii Umiejętności z 1914 r. znajduje się korespondencja dotycząca programu wspólnych obserwacji zaćmienia Słońca, które miały być zorganizowane w Azji Środkowej w sierpniu 1914 r. Zamierzenia te pokrzyżował wybuch wojny.

⁴¹ Por. np.: F. Ekielski, *Rys historyczny instytutów rolniczo-leśnych w Królestwie Polskim*. Warszawa 1877; M. Strzemski, *Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Puławach w latach 1869—1914*. „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B: „Historia Nauk Biologicznych i Medycznych”, zes. 4, 1961, ss. 3—57; Puławy 1862—1962. „Pamiętnik Puławski”, zeszyt jubileuszowy 1965.

⁴² Por.: C. Orlikowska, *Z dziejów kształcenia biologów polskich. Działalność pedagogiczna i naukowa przyrodników rosyjskich na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim w latach 1869—1915*. „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria B: „Historia Nauk Biologicznych i Medycznych”, zes. 6, 1962, ss. 113—159; E. Trepka, *Działalność naukowa rosyjskich chemików w wyższych uczelniach Królestwa Kongresowego*. Tamże, seria C: „Historia Nauk Matematycznych, Fizyko-Chemicznych i Geologiczno-Geograficznych”, zes. 9, 1964, ss. 83—106; K. Millak, *Cudzoziemcy w nauce i służbie weterynaryjnej polskiej do roku 1939*. Tamże, seria B: „Historia Nauk Biologicznych i Medycznych”, zes. 9, 1964, ss. 103—137, zwłaszcza ustęp Warszawa, ss. 124—128.

⁴³ W Archiwum PAN (Oddział w Krakowie) znajdują się bogate zespoły akt Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1815—1873) oraz Akademii Umiejętności w Krakowie, działającej od 1919 r. jako Polska Akademia Umiejętności (1873—1952).

⁴⁴ Por.: K. Stachowska, *Wymiana zagraniczna wydawnictw Biblioteki PAN w Krakowie*. *Rys historyczny — stan obecny*. „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, t. 10, 1964, ss. 12—55. Wymiana wydawnictw innych polskich ośrodków i towarzystw naukowych (jak np. Towarzystwo Naukowe Warszawskie, Kasa Mianowskiego w Warszawie) wciąż jeszcze czeka na monograficzne opracowanie.

⁴⁵ Powołany w 1892 r.; por.: Z. Kolankowski, *Dymitr Mendelejew a Akademia Umiejętności w Krakowie*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 1/1970, ss. 109—117.

⁴⁶ „Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie” i „Rocznik Polskiej Akademii Umiejętności”, *passim*.

Revolucja Październikowa oraz odzyskanie przez Polskę niepodległości zmieniły w decydujący sposób również i stosunki omawiane w niniejszym artykule. Rada Komisarzy Ludowych Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Rad już w styczniu 1918 r. wydała dekret o opiece nad zabytkami przeszłości i sztuki należącymi do narodu polskiego⁴⁷, następnie zaś, 29 sierpnia 1918 r., uroczystą deklaracją o anulowaniu traktatów rozbiorowych⁴⁸. Idea tych aktów szła znacznie dalej niż sformułowania traktatu pokojowego z dnia 18 marca 1921 r. podpisanego między Polską a RSFRR w Rydze. W wykonaniu artykułu 11 tego traktatu rozpoczęły działalność mieszane komisje: Reewakuacyjna i Specjalna. Brało w nich udział w charakterze rzeczoznawców wielu wybitnych uczonych z obu krajów: historyków, archiwistów, bibliotekarzy i muzeologów. Akcja rewindykacji pozostawiła liczne ślady w postaci wielu rękopisów, listów, memoriałów itp., lecz nie wszystkie były dostatecznie wykorzystane w dotychczasowych opracowaniach poświęconych tej tematyce⁴⁹. Prace grup ekspertów koncentrowały się głównie w Moskwie i Leningradzie i przez kilka lat stanowiły główną formę współpracy przedstawicieli nauk społecznych obu narodów.

Inną formę przybrały kontakty przedstawicieli nauk ścisłych i technicznych. Były nią wycieczki naukowe do ZSRR, organizowane nie bez pewnych jednak oporów i trudności. W Archiwum Akt Nowych zachowały się sprawozdania z paru wyjazdów do ZSRR⁵⁰. Postępowe ugrupowania architektów również organizowały takie imprezy⁵¹.

Nową formę źródeł stanowi dokumentacja kontaktów z okazji zjazdów i kongresów naukowych, które zaczęły wówczas odgrywać coraz większą rolę⁵². Np. w aktach Polskiego Towarzystwa Historycznego zachowały się dokumenty kilku międzynarodowych kongresów historyków: w Oslo (1928 r.), Warszawie (1933 r.) i Zurychu (1938 r.) oraz innych kontaktów międzynarodowych historyków polskich w tym okresie⁵³. W la-

⁴⁷ Ogłoszony 26 I 1918 w „Trybunie” (organie Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, wydawanym w latach 1917—1918 w Piotrogradzie). W ślad za dekretem Komisarz Ludowy Oświaty A. W. Łunaczarski wydał zarządzenie wykonawcze. Por.: *Lenin o Polsce i polskim ruchu robotniczym*. Warszawa 1954, ss. 433—434 i 581—582, a także: J. Róże wicz, *Kontakty naukowe polsko-radzieckie w latach 1919—1939. Materiały wstępne*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 4/1967, ss. 769—799.

⁴⁸ Dekret Rady Komisarzy Ludowych o anulowaniu traktatów zawartych przez rząd b. cesarstwa rosyjskiego z rządami cesarstwa niemieckiego i austro-węgierskiego, królestw pruskiego i bawarskiego, księstw Hesji, Oldenburga i Saksonii oraz m. Lubekę. „Zbiór Ustaw i Rozporządzeń Rządu Robotniczo-Chłopskiego”, nr 618 z 5 IX 1918. Tekst por.: *Lenin o Polsce* [...], *op. cit.*, s. 439.

⁴⁹ Większe zbiory odpowiednich dokumentów zachowały się m. in. w aktach PAU w Archiwum PAN (Oddział w Krakowie), w materiałach A. Czołowskiego i S. Rygla w Bibliotece Narodowej w Warszawie oraz w innej części papierów S. Rygla w Archiwum PAN w Warszawie, a także w AGAD.

⁵⁰ Jedno z nich omówił A. Garlicki: *Memoriał Wojciecha Świętosławskiego z 1934 r. o sytuacji nauki w Związku Radzieckim*. „Przegląd Historyczny”, nr 3/1960, ss. 557—565; inne obszerne, liczące 77 stron maszynopisu, pochodzi z 1926 r. i znajduje się w Archiwum Akt Nowych w aktach Adiutantury Belwederu, teczka *Raporty z wyjazdów do Związku Radzieckiego*. O wyjazdach do ZSRR por.: J. Róże wicz, *op. cit.*, rozdział *Wyjazdy uczonych polskich do ZSRR*, ss. 779—789.

⁵¹ Materiały tych wycieczek zachowały się np. w papierach S. Tołwińskiego (zdeponowanych w Archiwum PAN w Warszawie).

⁵² Por. np.: S. W. Szuchard in, *op. cit.*, ss. 213—214 i 233.

⁵³ Por.: H. Dymnicka, M. Wrzosek owa, *Inwentarz akt Polskiego Towarzystwa Historycznego z lat 1923—1939*. „Biuletyn APAN”, nr 6, 1963, ss. 39—79.

tach międzywojennych wielu uczonych radzieckich było też powoływanych na członków zagranicznych PAU oraz innych polskich towarzystw naukowych⁵⁴. Kontynuowano poza tym wspomnianą już wymianę wydawnictw naukowych.

Zwycięskie zakończenie drugiej wojny światowej stworzyło nową płaszczyznę ścisłych i przyjaznych kontaktów nauki i techniki polskiej i radzieckiej. Dokumenty dotyczące tego zagadnienia powstawały i powstają wciąż bardzo licznie we wszystkich trzech głównych pionach organizacyjnych nauki w Polsce: w wyższych uczelniach, w resortowych instytutach naukowo-badawczych oraz w sieci placówek naukowych i komórek organizacyjnych Polskiej Akademii Nauk. Odpowiednie źródła występują również w dokumentach wielu organów gospodarki narodowej, w aktach licznych urzędów i organizacji⁵⁵. Tytułem przykładu wskazać można na dokumenty związane z udziałem delegacji Akademii ZSRR w pracach I Kongresu Nauki Polskiej w 1951 r.⁵⁶.

*

Przytoczone przykłady dają pewną orientację w sprawie charakteru i rozproszenia bazy źródłowej w omawianym tu zakresie. Wciąż jeszcze nie jest ona dostatecznie przejrzyste zorganizowana i wciąż jeszcze nie mamy wystarczającego, systematycznie uzupełnianego i aktualizowanego zasobu informacji o jej zawartości. Stwierdzić można jednakże i w tym kierunku poważny postęp.

Po zniszczeniach wojennych, połączonych w wielu wypadkach z całkowitą utratą aparatu informacyjno-ewidencyjnego, polskie zbiory archiwalne i rękopiśmienne przeżywały w ciągu ostatniego ćwierćwiecza okres intensywnych prac porządkowych. Znalazło to wyraz w opublikowaniu w ostatnich latach wielu katalogów zbiorów rękopiśmiennych bibliotek⁵⁷. Równocześnie sieć archiwów, zarządzanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych (NDAP), zapoczątkowała publikowanie serii przewodników po archiwach⁵⁸. Jak dotąd jednak, podstawowym źródłem informacji o zespołach przechowywanych w archiwach państwowych pozostaje — mocno już nieaktualna — seria *Archiwalne biuletyny informacyjne*, wydawana zasadniczo w latach 1953—1958 i obejmująca 19 zeszy-

⁵⁴ N. N. Łuzin wybrany został członkiem zagranicznym PAU w 1928 r., B. M. Lapunow w 1929 r., A. I. Abrikosow w 1934 r. Por.: „Rocznik PAU”, *passim*.

⁵⁵ Liczne informacje na ten temat przynoszą wyspecjalizowane wydawnictwa jak np. „Biuletyn Informacyjny Studiów i Dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich”, wydawany od 1966 r. przez Zakład Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN, oraz inne czasopisma historyczne, a także prasa codzienna i tygodniki.

⁵⁶ Por.: M. Wrzosekowa, *Akta I Kongresu Nauki Polskiej (1949—1951) w Archiwum PAN*. „Biuletyn AIPAN”, nr 5, 1962, ss. 23—70.

⁵⁷ Ruch ten objął wszystkie większe biblioteki naukowe: BN, biblioteki PAN: w Krakowie, Kórniku i Ossolińskich we Wrocławiu, biblioteki: Uniwersytetu Warszawskiego, Jagiellońską, im. H. Łopacińskiego w Lublinie i inne.

⁵⁸ W 1958 r. ukazał się pierwszy tom *Przewodnika po zespołach Archiwum Głównego Akt Dawnych (Archiwa dawnej Rzeczypospolitej)*, w 1964 r. zaś ogłoszony został tom *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie*, zapoczątkowujący serię mającą objąć zbiory wszystkich archiwów. W 1969 r., po pięcioletniej przerwie, ukazał się kolejny okazały tom: *Archiwum Państwowe Miasta Poznania i Województwa Poznańskiego. Przewodnik po zasobie archiwalnym*. Wszystkie przewodniki wydano w Warszawie.

tów⁵⁹. Równocześnie analogiczne informatory zaczęły ogłaszać archiwa nie włączone do sieci archiwów podporządkowanych NDAP, jak np. Centralne Archiwum Wojskowe oraz Archiwów Zakładu Historii Partii przy KC PZPR.

W 1953 r. powołane zostało do życia Archiwum PAN jako placówka naukowa, której głównym zadaniem jest gromadzenie materiałów archiwalnych stanowiących źródła do dziejów nauki i techniki polskiej. Archiwum to podjęło także badania nad stanem tych źródeł we wszystkich zbiorach polskich: archiwalnych, bibliotecznych i innych (np. muzealnych), oraz ich inwentaryzowanie⁶⁰.

W wyniku rosnącej wciąż liczby zespołów opracowywanych i udostępnionych w archiwach polskich coraz częstsze stały się ostatnio publikacje inwentarzy archiwalnych najważniejszych spośród tych zespołów. Ogłoszono także kilka sumaryszu⁶¹.

Wszystkie te publikacje: katalogi, informatory, przewodniki i inwentarze zespołów stanowią już dzisiaj pokaźną bibliotekę, w której orientacja nie jest łatwa, zwłaszcza, że wielu z tych wydawnictw nie ukończono i dlatego nie wszystkie mają pełny aparat indeksowy. Opracowanie zatem wyczerpującego przeglądu źródeł do dziejów nauki i techniki rosyjskiej i radzieckiej w zbiorach polskich nie jest jeszcze możliwe.

Końcowym wnioskiem z powyższego przeglądu musi więc być postulat podjęcia dalszych systematycznych i szczegółowych badań źródłoznawczych.

ПОЛЬСКИЕ АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ РУССКОЙ И СОВЕТСКОЙ НАУКИ И ТЕХНИКИ

В статье дается общая характеристика источников для исследований истории русской и советской науки и техники, хранящихся в архивах и отделах рукописей польских библиотек. Опираясь на примеры, относящиеся к различным историческим периодам и разным отраслям науки и техники, автор анализирует богатство документальных материалов, освещающих многочисленные проблемы, касающиеся истории русской и советской науки и техники. Близкое родство народов России и Советского Союза и польского народа, многовековое соседство между ними, существование с конца XIV в. до конца XVIII в. большого государ-

⁵⁹ Objęto nimi zwięzłe informacje o zasobach Archiwum Akt Nowych w Warszawie oraz 16 archiwów wojewódzkich z tym, że w paru wypadkach po upływie kilku lat ogłoszono nowe zaktualizowane wydania. W 1958 r. ukazał się zbiorczy zeszyt zmian i uzupełnień. W następnych latach kilka archiwów państwowych ogłosiło własne informatory, m. in. kilka wydań ogłosiło archiwum w Poznaniu. Pożytecznym zbiorowym przeglądem podręcznym jest też wydany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych *Katalog inwentarzy archiwalnych*. Warszawa 1957. W 1968 r. archiwum w Rzeszowie z siedzibą w Przemysłu wydało interesujący informator.

⁶⁰ Por.: R. W. Wołoszyński, *Aktualne zagadnienia Inwentarza Centralnego Materiałów Źródłowych do Dziejów Nauki i Techniki Polskiej*. „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 1/1958, ss. 117—133; a także: S. Chankowski, *Dziesięciolecie Archiwum Polskiej Akademii Nauk*. Tamże, nr 1—2/1965, ss. 107—112. Podstawowym źródłem informacji o zasobie Archiwum PAN jest cytowany w przypisie 4 *Przewodnik po zespołach i zbiorach* [...].

⁶¹ Przykładowo wskazać można: *Inwentarz akt Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa z lat 1918—1922*. Warszawa 1965; oraz *Sumarysz protokołów Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815—1867*. Tomy 1—4. Warszawa 1958—1962. W wydawanym od 1959 r. „Biuletynie Archiwum Polskiej Akademii Nauk” (nr 1—12) ogłoszono 34 inwentarze archiwalne zespołów zawierających interesujące źródła do wielu zagadnień szczegółowych z zakresu historii nauki i techniki.

ственного организма, каким была польско-литовская Речь Посполита, а затем последовавшее в XIX в. включение значительной части территории Польши и земель, заселенных в разной степени польским населением, в пределы царской империи — все это вызвало ряд последствий, а в первую очередь смешение этнических элементов и многократное перемещение центров научной, культурной и технической жизни. Эти процессы оставили многочисленные следы в виде документальных материалов, которые в настоящее время вызывают большой интерес у современных исследователей истории науки и техники обоих народов. Автор доказывает, что планомерное проведение исследований в этой области требует прежде всего более углубленного изучения сохранившихся источников.

POLISH ARCHIVAL MATERIAL CONCERNING THE HISTORY OF RUSSIAN AND SOVIET SCIENCE AND TECHNOLOGY

The article presents in general terms the sources of research concerning the history of Russian and Soviet science and technology which are kept in Polish archives and the manuscript collections of various libraries. The author discusses many problems from the history of Russian and Soviet science and technology on the basis of examples taken from various periods and various fields of science and technology. The fact that the nations of Russia and the Soviet Union on one hand and Poland on the other were related, that they were neighbours for centuries as well as the facts that the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, which was a large state organism, existed from the end of the 14th century to the end of the 18th century, and that a large part of Poland and territories inhabited by various numbers of Poles were annexed by the Russian Empire in the 19th century — all this had many effects. Of these the ethnic merging and the fact that scientific, cultural and technical centres shifted a few times are the most important. These processes can be traced in documents which now arouse great interest among the scholars exploring the history of science and technology of both nations. In order to conduct systematic research in this field it is necessary to learn more about the sources. This urgent necessity is the main conclusion of the article.